

İran'da Birinci Pehlevi Dönemi Mimarisinde Fars-Zerdüş Milliyetçiliği*

Arash Kazemivand Niar**

Öz

İslamiyet'ten sonra İran'da özellikle Selçuklu Türkleriyle birlikte devam eden ve daha da çoğalmaya başlayan mimari ürünler, XIX. yüzyılın sonlarına kadar gelişimine devam etmiş ve komşu coğrafyalarla özellikle Orta Asya ve Afganistan mimarisiyle iç içe olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İran'da son yerli monarşi otorite olan Türk Kaçar devletinde güçlü bir şekilde faaliyet göstermeye başlayan Birleşik Krallık'ın (Britanya) sömürgeci politikaları, İran'ı neredeyse arka bahçesi haline getirmiş, devletin varlığını güçsüz kılmaya başlamıştır. Bu doğrultuda Hindistan'da Birleşik Krallık tarafından daha önceki yüzyıllarda kurulmuş olan Doğu Hint Şirketi vasıtasıyla 1857 yılında Türk Babür Devleti de ortadan kaldırılarak Hint-Avrupa sömürgeciliğine yeni alanlar açılmıştır. Bu ekseninde Avrupa'daki romantik asimilasyoncu-dışlayıcı Hint-Avrupa milliyetçiliği, önce Doğu Hint Şirketi ve daha sonra İngiliz Hindistan'ı aracılığıyla XIX. yüzyılda İran'da "meşrutiyet hareketi" gibi faaliyetlerle güçlenmiş ve gelişimine devam ederek 1926 yılında Kaçar devletini ortadan kaldırarak bugünkü anlamda İran ulus-devletinin temelini oluşturmuştur. Yeni kurulmuş olan ulus-devlet sayesinde İngiliz Hindistan'ı ile sıkı ideolojik ve örgütsel bağları olan Hindistan Zerdüş Parsileri'nin o dönemdeki güçlü ekonomik faaliyetlerine özellikle inşaat ihalelerine uygun zemin oluşturulmuştur. Pehlevi devleti Kaçar dönemine ait mimari yapıların birçoğunu sözde "gericiliği temsil ettiğinden" yıktırarak, İran'ın İslamiyet öncesi mimari unsurlarına başvurmuş, mimari ürünlerini yeni kurulmuş olan ulus-devletin ideolojik süzgecinden geçirerek, Zerdüş dininin temsili olan *Furuher* simgesinden, Ahameniş ve Sâsâni mimarisinin süslerine kadar binaların cephelerini biçimlendirmiştir. Bu biçimlendiriliş veyahut canlandırıcılık iki farklı tarzda uygulanmıştır: 1. Sasani-Ahemeniş mimarisindeki cephe öğelerinin simgesel olarak kullanıldığı binalar. 2. Sasani-Ahemeniş mimarisindeki cephe düzeninin birebir olarak taklit edildiği binalar.

Anahtar Kelimeler

İran • Kaçar • Pehlevi • Zerdüş • Canlandırıcılık

Persian-Zoroastrian Nationalism in the First Pahlavi Period Architecture

Abstract

The geography of Iran throughout the history of humanity has hosted different civilizations with their products and among these, the architectural products have been the dominant facts. After Islam, especially with the Seljuk Turks, these architectural products continued to increase in number and develop in terms of form, were intertwined with neighboring geographies like Afganistan and Central Asia until the 19th century. Since the second half of the 19th century, initiatives based on the colonial policies of Great Britain began to operate strongly in the state of Turkic Qajar that was the last native monarchy authority in Iran. These influences of Great Britain had almost taken Iran under its authority and begun to weaken the state's power. By the time 1857, the Turkic-Mughal state was abolished by the East Indian Company (established by Great Britain in India in the previous centuries) and new fields of Indo-European colonialism were opened. Thereupon Indo-European Nationalism that was the product of European romantic assimilationist mentality, strengthened its authority first through the East Indian Company and later through British India with activities such as "Constitution Movement" in Iran. So by these interventions the state of Qajar was overthrown and the modern Iranian nation-state -known as Pahlavi- was established in 1925. The new nation-state system created suitable groundwork to economical activities and construction bids of the "Zoroastrian Parsis of India" who had strict ideological and organizational relations with British India. After destroying the majority of the architectural products belonging to the Qajar era because of -as they say- "representing the obscurantism", the Pahlavi state reverted to the pre-Islamic architectural elements of Iran, from the *Furuher* symbol of Zoroastrian religion to the exterior appearance of the Achaemenid and Sasanid architectural products to decorating the facades of buildings by passing them through the ideological filter of the established nation-state. This forming or revivalism was implemented in two different ways: 1. Buildings where the facade elements of Achaemenid-Sasanid architecture were used symbolically. 2. Buildings where the facade order of the Achaemenid-Sasanid architecture were imitated exactly.

Keywords

İran • Qajar • Pahlavi • Zoroastrian • Revivalism

* Yazının hazırlanmasında görüşlerinden faydalandığım değerli hocam sayın Prof. Dr. Mehmet Murat Gül'e ve ayrıca metni gözden geçiren sayın Prof. Dr. Ali Uzey Peker hocama sonsuz teşekkür ederim.

** **Sorumlu Yazar:** Arash Kazemivand Niar (Doktora Öğrencisi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye. Eposta: arashkazemivand@gmail.com

Atf: KAZEMİVAND NIAR, Arash, "İran'da Birinci Pehlevi Dönemi Mimarisinde Fars-Zerdüş Milliyetçiliği", *Art-Sanat*, 11(Ocak 2019), s. 255-274. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2019.11.0012>

Giriş

İran coğrafyası, geçmişten günümüze dek tarihin farklı dönemlerinde çeşitli uygarlıkların oluşturduğu ürünleri barındırmıştır. Bu uygarlıkların varlığını belgeleyen unsurlar arasında mimari ürünlerin başat role sahip olduğu şüphesizdir. Tarihin ilk çağlarından başlayan ve modernleşme çağına kadar devam eden sürecin içerisinde mimari ürünlerin üretiminde en çok katkısı olan dönemler özellikle Büyük Selçuklular ile başlayan, bir mimari süreklilik içerisinde Kaçar Hanedanlığı'na kadar devam eden dönemdir. Bu mimari ürünlerin özellikleri komşu coğrafyalar, özellikle de Türkistan ve Afganistan'daki mimari ürünler ile iç içe olmuş ve birbirinden kopmaz, bütünlük sergileyen bir üslup haline gelmiştir. Bu hususun en önemli sebepleri, bu coğrafya ile Türkistan ve Afganistan arasında son bin yıldaki bazen ortak (Büyük Selçuklu, İlhanlı ve Timurlu), bazen ise farklı ama birbirleri ile çok yakın ilişkileri olan (Karakoyunlu, Akkoyunlu, Özbek Hanlığı, Safevi, Avşar ve Kaçar) devletlerin yönetimi ve bu coğrafyalardaki halkların kültürel yakınlıklarıdır. XIX. yüzyıla geldikçe Türkistan coğrafyası ağırlıklı olarak Rusya, Afganistan; İran coğrafyası ise Rusya ile Birleşik Krallık'ın (Britanya) askeri ve devamında sömürgeci eylemlerine mâruz kaldıklarından bu coğrafyalardaki kültürel ilişkiler kopuk hale gelmiştir. İran'da 1926 yılında Birleşik Krallık'ın doğrudan müdahalesiyle kurulan modern İran ulus-devleti bu kopukluğu hızlandırmış ve kısa bir süre içerisinde İran bambaşka bir kimliğin inşasına mâruz kalarak bölgenin “ötekisi” hâline gelmiştir. Modern İran ulus-devletinin kuruluş yılından itibaren (1926) 1940'lara kadar diğer alanlarda olduğu gibi mimari alanında da bu farklılığı oluşturma çabalarını görmek mümkündür. Bu çalışmada modern İran ulus-devletinin inşasına yönelik yapılmış olan altyapı faaliyetleri kısaca gözden geçirildikten sonra, ulus-devletin kuruluş felsefesi ve bu felsefenin mimari alanındaki tezâhürleri üzerinde durulacaktır.

1. Hint-Avrupacılık

Modern Fars-İran milliyetçiliğinin kuramları ve yaklaşımlarının temelini XVII. Yüzyılın oryantalist araştırmacıları tarafından üretilen tezlere dayandığını söylemek mümkündür. Hint-Avrupa türdeşliği kuramından ortaya çıkan soycu söylemler yaklaşımının kapsamında olan Fars milliyetçiliği kökeninin 1600 yılında kurulmuş olan Doğu Hint Şirketi'nin faaliyetlerine dayandığı düşünülmektedir¹. XVII. yüzyılın başlarından itibaren Doğu Hint Şirketi kapsamında yürütülen Avrupa'nın sömürgeci politikaları Portekiz, Hollanda ve Fransa devletleri tarafından devam ettirilirken, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren bu sömürgeci politikaların devamının büyük bölümünün Birleşik Krallık aracılığıyla gerçekleştiği bilinmektedir². XVIII. yüzyılın sonlarına doğru bu faaliyetler kapsamında İngiliz filolog Sir William Jones, Sanskrit,

1 Abdollah Shahbazi, “İranoloji, Ari'cilik ve Tarih Yazımı”, *Entekhab Gazetesi*, Sayı: 17 ve 21, Nisan 2000 (Farvardin 1379), Tahran.

2 Abdollah Shahbazi, *a.g.m.*

Grek ve Latin dillerinin kökenlerinin aynı olduğunu ve bu doğrultuda aynı ırktan türediklerini belirtmiştir.³ Ama bu savın daha önce de Van Boxborn gibi araştırmacılar tarafından ileri sürüldüğü görülmektedir.⁴

Sir William Jones'un yaklaşımları XIX. yüzyılda yaygın olan Ari ırkın türdeşliği anlayışının belirleyicisi olmuştur. Bu yaklaşımların oluşturduğu yaygın kanı İrlanda'dan Hindistan'a kadar geniş bir Avrasya coğrafya içerisinde konuşulan İngilizce, İrlandaca, Arnavutça, İtalyanca, Yunanca, Rusça, Sanskritçe, Hintçe, Bengalce, Kürtçe, Farsça vb. dillerinin kökeninin aynı olduğudur.⁵

Ari ırkçılığının temelini oluşturan oryantalist araştırmacılarından biri Fransız aristokrat Arthur de Gobineau'dur. Gobineau'nin Fransa Doğu Hint Şirketi ile ilişkisi babasının oradaki faaliyetleriyle bilinmektedir.⁶ Gobineau'nin "İnsan Irklarının Eşitsizliği Üzerine Bir Deneme"⁷ adlı eseri XIX. ve XX. yüzyılın Nazizm gibi soyucu akımlarını etkilemiştir.⁸ Gobineau ırksal yaklaşımı ile ırkları beyaz, siyah ve sarı olarak üç gruba ayırmış, tarih boyunca sadece beyaz ırkların büyük uygarlıklar kurabildiklerini iddia etmiştir. Ona göre beyaz ırkın güzel, zeki ve güçlü olma kabiliyeti yaradılıştan olan ilahi/ulvi özelliklerdir.⁹

Hint-Avrupa milliyetçiliği konusunda kuramsal ve ciddi çalışmaların özellikle de Alman araştırmacılar tarafından sistematik bir şekilde beslendiği bilinmektedir. Birleşik Krallık tarafından finanse edilen ve Doğu Hint Şirketiyle bağlantısı olan Alman ve İngiliz (Anglosakson) asıllı araştırmacıların Yahudi asıllı başbakan Disraeli'nin döneminde İngiltere'de büyük oranda desteklendikleri bilinmektedir. Bunların arasında Birleşik Krallık'ın Doğu Hint Şirketi ile yakından ilişkisi olan Max Muller ile Annie Besant'ın rolü oldukça belirleyicidir.¹⁰

Annie Besantın topluluklarını "temel ırklara" göre sınıflandırarak "büyük Ari ırk"tan söz etmektedir. Besant'a göre dünyadaki bütün uygarlıklar Ari ırklar tarafından kurulmuştur. Diğer ırklara ait topluluklar vahşi ve bedavidirler.¹¹ Besant, Ari ırkın kurduğu uygarlıkları beş başlıkta ele almıştır. Ona göre bu uygarlıklar sırasıyla Hint, Mezopotamya, İran, Roma ve Çağdaş Avrupa Uygarlıkları'dır. Besant

3 **The Variegated Plumage: Encounters With Indian Philosophy (A Commemoration Volume in Honour of Pandit Jankinath Kaul 'Kamal')**, Edited by N. B. Patil and Mrinal Kaul Martand, 2003, s. 249.

4 R. M. Blench, **Archaeology and Language: Methods and Issues**, 2004, London, s. 52-74.

5 D. D'souza, "Is Racism a Western Idea?", **The American Scholar**, Vol. 64, No. 4, Washington D. C., Autumn 1995, s. 537.

6 Ivo Budil, **Arthur Gobineau and Greece**, Prague 2008, s. 134.

7 Detaylı bilgi için bkz. Arthur Comte de Gobineau, **The Inequality of the Human Races**, G. P. Putnam's Sons, Civilization, 1915.

8 D'souza, **a.g.m.**, s. 537.

9 Budil, **a.g.e.**, s. 100-101.

10 Shahbazi, **a.g.m.**

11 Shahbazi, **a.g.m.**

bu iddiasıyla sıranın şimdi “Çağdaş Avrupa Uygarlığı”na geldiğini söylemektedir. Besant’ın bu düşüncesini Max Muller kendi kuramıyla desteklemiştir. Max Muller’e göre Asya’daki Ari ırk Avrupa’daki türdeşleriyle birleşip Asya’daki Ari ırktan olmayan topluluklara uygarlık getirmelidir. Max Muller’in 1846 yılında Doğu Hint Şirketi tarafından Sanskritçe metinlerin yayınlanmasıyla görevlendirildiği bilinmektedir. Bu görevinden sonra Muller’in, Kraliçe Victoria Danışmanlık Konseyi’ne üye yapılarak ödüllendirildiği söylenmektedir.¹²

Shahbazi’ye göre adı geçen oryantalistler tarafından üretilen bütün bu tezler, belli bir oranda bilimsellik içermelerinin yanı sıra, İngiltere’nin Hindistan ve onun devamında İran’da sürdürdüğü sömürgeci politikalarına meşruiyet kazandırma çabasının aracı olmuşlardır.

XVIII. yüzyıl ile XX. yüzyıl arasında ortaya çıkan bu yaklaşımlar, propagandalar ve siyasi faaliyetlerin, Ön Asya’da hâkimiyette olan monarşi devletlerinin yıkılmasında ve onların yerine “Saf Ari Devletleri”nin kurulmasında büyük rolü olduğunu söylemek mümkündür.¹³ Bu bağlamda XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Babür Türk hanedanlığının düşüşü, ardından Osmanlı Devleti’nde Kürt isyanları ile Ermeni olaylarının ortaya çıkışı ve sonunda ise 1925 yılında İran’da Kaçar Türk hanedanlığının bertaraf edilmesinin bu ırkçı anlayışlarla aynı devirlerde gerçekleşmesinin tesadüf olmadığı söylenebilir. Çünkü Max Muller’in doktorininde olduğu gibi yeni Ari ırktan oluşan imparatorluklar bölgede Ari olmayan topluluklara dahi uygarlık getirecekti. Başka bir deyişle Max Muller ve diğer fikirdaşlarının bu doktrini, yakın doğu coğrafyasında Ari ırktan olmayan Türk hanedanlıklarının yıkılmasıyla gerçekleşecekti.

İran bazında Ari soyculuğu ve İran-Fars ulus-devlet inşasına yönelik yapılan araştırmalar arasında ilk derli toplu eserlerden biri olarak Sir John Malcolm’un 1815 yılında ele aldığı **İran Tarihi** adlı kitabını zikretmek mümkündür.¹⁴ Kitapta ana kurgu İran mitolojisi ve destanları üzerine dayanmakla birlikte arasına “Herodotus” ve “Xenophon” gibi antik dönem tarihi referanslara başvurularak zenginleştirilmeye çalışılmıştır. Daha sonraları İran ulus-devlet inşasına yönelik tarihi araştırmalar detaylandırılarak “Clement Huaret”, “R-Ghireshman”, “Olmstead”, “M. Dyakanov” ve “N. Debevoise” gibi tarihçiler tarafından “Ari soyculuğu ve İran-Fars ulus-devlet”inin fikri altyapısı oluşturulmuştur.¹⁵

Bu doğrultuda Birleşik Krallık, İran’da XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın

12 Shahbazi, a.g.m.

13 Metinde Orta Doğu terimi yerine Ön Asya terimi kullanılmıştır.

14 **The History of Persia**. Kitabın giriş bölümünde yazar hazırladığı eserin Birleşik Krallık azametine layık olmasını umarak, eserin krallığın çıkarlarına uygunluğunu beyan etmiştir. Bu kitap kendisinden sonra gelen bir çok İran tarihçisi için kaynak oluşturmaktadır.

15 Mostafa Kiani, **Me’mari-e Dowre-e Avval-e Pahlav** (Birinci Pehlevi Devri Mimarisi), Tahran 2014, s. 52.

başlarına doğru önce Doğu Hint Şirketi vasıtası ile daha sonra doğrudan nüfuzuyla Kaçar Devleti'ni güçsüzleştirerek egemenliğini sürdürmüş ve 1925 yılında Pehlevi Devleti'nin kurulmasında en büyük rolü oynamıştır.¹⁶

Bu çalışmanın devamında bu dönemde yükseltilen Fars-Zerdüş milliyetçiliğini kısaca gözden geçirdikten sonra, bu milliyetçiliğin mimariye yansıma gerçeği analoji yöntemiyle incelenecektir.

2. Yeni Ulus İnşası'na Yönelik Kurgulanan Modern İran Ulus-Devleti

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Birleşik Krallık, Hindistan egemenliğinin tamamını ele geçirmesiyle birlikte, Kaçar devleti ile uğraşısı doğrultusunda, nüfuzu İran sınırları içerisinde daha da artmış ve Meşrutiyet Devrimi dâhil olmak üzere 1860-1925 yılları arasında gerçekleşen olayların birçoğunda etkin rol oynamıştır. 1856-1857 yıllarında Birleşik Krallık'a karşı İran'ın Herat şehrini kuşatmasıyla birlikte İngiliz ordusu bizzat Bûşehr'den girerek savaşı kazanmıştır.¹⁷ Bu doğrultuda yüzyılın sonuna doğru İngiltere, Meşrutiyet Devrimi dahil olmak üzere neredeyse olayların çoğunda diğer sömürgeci güçleri bir kenara iterek İran'da en güçlü sömürgeci olarak varlık ve otoritesini tespit edip güçlenmiştir.¹⁸ Bu nüfuz dolayısıyla, 1926'da Rıza Han'ın tahta çıkmasıyla birlikte İngiltere Hindistan'ında güçlü örgütlenmiş olan Zerdüş Parsileri, İran'la aralarında olan ilişkileri pekiştirmeye yönelik finansal, kültürel ve siyasal faaliyetlerde bulunarak İran'daki güç dengelerinin değişmesinde büyük rol oynamışlardır.¹⁹ Bu kişilerden biri İran'da büyük Zerdüş inşaat yatırımcılarına

16 Detaylı bilgi için bkz. Mahmoud Mahmoud, **Tarikh-e Ravabet-e Siyasi-e Iran Va Ingilis**, (İran İle İngiltere Arasındaki Siyasi İlişkiler Tarihi) 8 cilt, Tahran 1974.

17 Mahmoud Mahmoud, **a.g.e.**, C. I. Tahran 2014, s. 676-709; Bûşehr şehri İran'ın güneyindeki Basra Körfezi'nin kıyılarında yer alan bir şehirdir.

18 Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Mahmoud Mahmoud, **a.g.e.**

19 Jahangir Ashidari, **History of Pahlavi and Zoroastrians** (Pehlevi Tarihi ve Zedüştlüler), C.1, Tahran 1976, s. 381. Parsiyan-e Zerdüş (تشریز نامی سراب); Hindistan, Pakistan ve İran'da yaşayan Hint-Avrupalı bir halktır. Konuştıkları dil ise Derice'dir. Zerdüş dini ise İslamiyet'ten önce Sasani devrinde İran'da yaygın olan inancın adıdır. Bkz. J. S. Palsetia, **The Parsis of India: Preservation of Identity in Bombay City** (Vol. 17), Brill, Leiden, Boston, Köln 2001, s. 1; Rıza Han'ın tahta çıkarılmasında İngiltere Hindistanı'nın İran'daki Zerdüş Temsilcisi olan Ardashir. G. Reporter'in etkin rolü olmuştur. Bkz. Abdollah Shahbazi, **Zohoor ve Soghoot-e Saltanat-e Pahlavi: Khaterar-e Arteshbod Fardoust** (Pehlevi Saltanatı'nın Ortaya Çıkışı ve Düşüşü: Maresal Fardoust'un Anıları) C. 1, Tahran 2008, s. 293-298; Bunun yanı sıra Kaçar devrinde sadrazamlık yapan, Ardashir G. Reporter ve Birleşik Krallık ile gizli ilişkilerde bulunan ve daha sonra modern İran ulus-devlet inşasının kuramcısı olan Mohammad Ali Foroughi de Rıza Han'ın tahta çıkmasında en önemli rolü üstlenmiştir. Bkz. Abdollah Shahbazi, **Zohoor ve Soghoot-e Saltanat-e Pahlavi** (Pehlevi Saltanatı'nın Ortaya Çıkışı ve Düşüşü), C. 2, Tahran 2007, s. 36-37, 141-142; Ayrıca 1880'lerden itibaren İran'da etkinlik gösteren, ekonomik faaliyetlerde bulunan, banka tesis eden ve güç dengelerini değiştirmede önemli rol oynayan Zerdüş yatırımcılar arasında Keykhosrow Shahrokh, Arbab Giv, Mankji Limji Hataria, Arbab Jamshid Bahman, Arbab Khosrow Jahanshahian, Arbab Rashid Mehr, Rostam Kermani, Arbab Jamshid Parsaei ve Feridoun Khosro Aharestani gibi isimleri söylemek mümkündür. Bkz. Mohammad Ali Alizadeh, "Naghsh-e Eghtesadi ve Siyasi-e Jame'e-ye Zartoshtian Dar Tahavvolat-e Doran-e Mashrouteh Ta Pahlavi-e Avval" (Meşrutiyet Devrinden Birinci Pehlevi'ye Kadar Zerdüştlüler Cami'ası'nın İktisâdi ve Siyasi Rolü), **Pajooeshname-e Tarikh Dergisi**, 2. Dönem, S. 6, 2009.

olanak sağlayan Arbab Keykhosrow Shahrokh'dur.²⁰ Böylelikle Zerdüşť yatırımcılar dönemin İran ekonomisindeki sermaye dolaşımının ana damarlarında bulunmalarına bağlı olarak siyaset, kültür ve sanat alanında büyük etkiler bırakmışlardır. İran'ın Birinci Pehlevi yani Rıza Han dönemindeki mimarisine Zerdüşť simgeler ve sembollerin taşınmasının bu örgütlü güç etkinliğinin mimari bir tezâhürü olduğunu söylemek mümkündür.²¹

Birinci Pehlevi dönemi Zerdüşť-Ahemeniş-Sasani klasik mimari canlandırmaçılığının dayandığı mimari üslûb Ernst Hertzfeld, Andre Godard ve Arthur Upham Pope gibi oryantalist arkeolog ve mimarlar tarafından eski Ahemeniş ve Sasani mimari eserleri üzerinde yaptıkları incelemeler neticesinde ortaya çıkmıştır.²²

- 20 Mostafa Kiani, **Me'mari-e Dowre-e Avval-e Pahlav** (Birinci Pehlevi Devri Mimarisi), Tahran 2014, s. 76; Touraj Amini, *The Reciprocal Discourses of The Iranian Religious Minorities and The Constitutional Revolution of 1906-1911*, (Far.), Los Angeles 2008, s. 73; Mojgan Hadji Akbari, "Vâkâvi-e Naghsh-e Zartoshtian Dar Eghtesâd-e Dore-e Qâjâriye Bâ Tâ'kid Bar Tejaratkhaneha-e Zartoshti" (Zerdüşť Ticaret Şirketleri Önderliğinde Zerdüşťlerin Kaçar Dönemi Ekonomisine Etkilerinin İrdelemesi), **Tarikh-e Nev Dergisi**, S. 11, 2015, s. 2-28. Keykhosrow Shahrokh (Keyhüstre Şahruh) İran Milli Meclisi'nde Zerdüşť azınlığının millet vekilliği görevini üstlenmiştir. Shahrokh ayrıca Pehlevi dönemi Fars Milliyetçiliği'nin esas simgelerinden biri haline getirilen **Şehname** gairi Firdevsi'nin mezarını bulmakla görevlendirilen şahıstır. Jahangir Ashidari, **History of Pahlavi and Zoroastrians** (Pehlevi Tarihi ve Zedüşťlüler) (Far.), C. 1, Tahran 1976, s. 111.
- 21 Rıza Han'a Pehlevi isminin seçilmesi, yeni kurulan hükümetin kuramcısı olan Mohammad Ali Foroughi tarafından gerçekleştirilmiştir. Pehlevi ismi İran'da İslamiyet öncesi Sasani İmparatorluğunda kullanılan dilin adıdır. Ayrıca Firdevsi'nin **Şehnâme** adlı eserinde eski İran (Turan karşıtı) kahramanlarına verilen sıfatın adıdır. Bu olay bir taraftan Rıza Han'ın soyunu İslamiyet öncesi Sasani devrine götürme çabasından başka bir şey olmadığı gibi diğer taraftan Fars milliyetçiliği temelleri üzerine yeni kurulmakta olan modern İran ulus-devletinin meşruiyetini sağlayan ana etken olduğunu söylemek mümkündür. Bu mesele dönemin gerçek olan İran kimliğine o kadar yabancıydı ki Rıza Han'ın, Pehlevi isminin ne anlama geldiğini bile bilmediği söylenmektedir. Öyle ki Rıza Han dönemin İran'ında faaliyet gösteren ünlü arkeologlardan biri olan Ernst Herzfeld'e Pehlevi isminin ne anlama geldiği sorusunu sormuştur. Ernst Herzfeld de yukarıdaki bilgileri izah ederek, Rıza Han'ı aydınlatmaya çalışmıştır. Eskandar Deldam, **Zendegi'e Por Majera'e Reza Khan** (Rıza Han'ın Macera Dolu Yaşamı), Tahran 1992, s. 15-16.
- 22 Mostafa Kiani, **Me'mari-e Dowre-e Avval-e Pahlavi** (Birinci Pehlevi Devri Mimarisi), Tahran 2014, s. 63; Alman arkeolog olan Herzfeld 1907 yılında eski Ahemeniş yerleşkelerinden olan Pasargad'da bulunarak doktora tezini bu yerleşke hakkında yayınlamıştır. Bkz. **Ernst Herzfeld and The Development of Near Eastern Studies, 1900-1950**. Eds. A. C. Gunter, S. R. Hauser & M. Arthur, Brill, 2005, s. 10. Herzfeld ayrıca 1911-1930 yılları arasında İran ve Irak'ın antik yerleşkelerinde arkeolojik faaliyetlerde bulunmuştur. Detaylı bilgi için bkz. **a.g.e.**; Beaux-Arts mezunu olan Fransız mimar ve arkeolog Andre Godard İran sanat ve mimarisi hakkında 4 ciltlik **Athar-e Iran** ve **L'Art de L'Iran** adlı eserleriyle Ahemeniş döneminden XIX. yüzyıla kadar İran sanatı ve mimarisi hakkında bilgi vermektedir. Bu eserler günümüze kadar İran ile ilgili olan mimarlık tarih yazımı literatüründe birinci kaynak olarak kullanılmaktadır. Godard ayrıca 1928 yılında İran'a geliştinden sonra Antik Eserler ve Arkeoloji İdaresi'nin Müdürlüğü, Arkeoloji Dergisi (Nashriye-e Bâstanshenâsi) ile Tahran Güzel Sanatlar Fakültesi'nin kuruculuğu ve başkanlığı gibi önemli görevlerde bulunmuştur. Bkz. Mostafa Kiani, **a.g.e.**, s. 222; Amerikalı mimar olan Arthur Upham Pope, mimari ve sanat tarih yazımında Fars milliyetçi söylemlerini oluşturan öncül isimlerdendir. O'na göre Japonya ve Çin'den Roma'ya kadar dünyadaki bütün sanatlar İran sanatından esinlenmiştir. Bkz. Sara Mehdi-zadeh, Pirooz Hanachee, "The Role of Western Archaeologists and Architects in Restoration of Historical Buildings During The Pahlavi Era, Iran (1925-1979)" (Far.), **Honar-Ha-Ye-Ziba-Memari-Va-Shahrsazi Dergisi**, Tahran 2016, s. 10; Arthur Upham Pope, Mohammad Ali Foroughi ve Mohsen Foroughi, Milli Eserler Kurulu üyeliğinin verdiği yetkilerle 1925-1941 yılları arasında rakamlarının milyonları aştığı iddia edilen İran'ın tarihi eserlerini ve elyazmalarını dünyadaki çeşitli müzelerle kaçak olarak taşımışlardır. Detaylı bilgi için bkz. Mostafa Kiani, **a.g.e.** s. 60-61; Asghar Heidari, "Karname-e Arthur Upham Pope, Iran Shenaseh-e Amrikâ'i" (Amerikalı İranşinas, Arthur Upham Pope'un Karnesi), **Panezdah-e Khordad Üç Aylık Dergi**, S. 28, 2011, s. 116; "Anjoman-e Asar-e Meli" (Milli Eserler Kurulu) yukarıda adı geçen Keykhosrow Shahrokh ve Mo-

3. Birinci Pehleviler Dönemi Fars Milliyetçiliği'nin Mimariye Yansıması

Birinci Pehlevi döneminde Fars milliyetçiliğinin mimariye yansımasını iki başlıkta ele almak mümkündür:

1. İran'da dönemin iki önemli şehri olan Tahran ile Tebriz'de ve İran'ın diğer şehirlerinde Kaçarlar döneminde yapılmış olan mimari eserlerin ve izlerinin yıkılması

2. Fars Milliyetçiliği zihniyetinin dışavurumu olarak şehirlerde yapılan kamu binaları

3.1. Kaçar Mimari Eserlerin Yıkılması

Kaçar Hanedanlığı İran'ı 1785 yılından 1925 yılına kadar yöneten son Türk hanedanlığıdır. XV. yüzyılın sonlarında Anadolu'nun Bozok (Yozgat) yöresinden, şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gence yöresine göç eden Akça Koyun, Akçalı ve Şam Bayatı Türkmen obalarını meydana getirmişlerdir.²³ Kaçar dönemi mimarisi kendi içinde çok geniş bir alan kapsadığı için bu çalışmanın konusunu aşar. Ancak Kaçar mimarisini özetlemek gerekirse üç dönemden oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu dönemsel sınıflandırmalar siyasi süreçlerin rolünü de göz önünde bulundurarak genellikle cephe süslemesi, yapım tekniği, malzeme ve işlev faktörlerine göre yapılmıştır. Birinci dönem 1785-1850 yılları arası (Ağa Muhammed Han, Feth'ali Şah, Muhammed Şah hükümeti yılları), ikinci dönem 1850-1881 yılları arası (Nasireddin Şah hükümeti yılları) ve üçüncü dönem ise 1881-1925 yılları arasında (Muzaffereddin Şah, Muhammed Ali Şah ve Ahmed Şah hükümeti yılları) olduğu düşünülmektedir.²⁴ Birinci dönemde, Safevi mimarisinin devamı ve yerli unsurların egemen olduğu bir üslup hâkimdir.²⁵ İkinci dönemde Nasireddin Şah'ın Avrupa ve özellikle Fransa gezileri sonucunda oluşan Fransa'nın Neo-klasik ve Barok mimari üslubunun etkisi, ayrıca yerli unsurların da devamı görülür.²⁶ Üçüncü dönemde ise özellikle köşk ve saray mimarisinde ağırlıklı olarak Avrupa Barok ve Neo-klasik üslubunun hâkim olduğu bir mimari gözlemlenmektedir.²⁷

hammad Ali Foroughi başta olmak üzere Avrupa'da eğitim almış olan diğer mütevellileri tarafından 1922 yılında kurulduktan sonra Rıza Han'ın başkanlığıyla ilk başlardaki amacı İran'ın Kaçar dönemindeki sözcü "geride kalmış kültürü"nü yükseltmekti. Bu nedenle İran'ın kültürünü "İslamiyet öncesi Sasani devrindeki kültür"e ulaştırmak kurucu üyeler tarafından amaçlanmıştı. İşte bu kurulun vasıtasıyla yukarıda adı geçen Ernst Herzfeld, Arthur Upham Pope ve Andre Godard gibi oryantalistler davet edilerek İran'da onların faaliyetlerine olanak tanınmıştır. Bkz. Hossein Bahrololumi, **Karname-e Anjoman-e Asar-e Melli Ez Ağâz Ta 2535 Şâhenşâhi 1311** (Başlangıçtan 2535 Şâhenşâhi'ye (yılına) Kadar Milli Eserler Kurulu'nun Karnesi), Tahran 1976, s. 14.

23 Faruk Sümer, "Kaçarlar", **İslam Ansiklopedisi**, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, s. 51.

24 Vahid Ghobadian, **Styles & Concepts in Iranian Contemporary Architecture** (İran Çağdaş Mimarisi'nin Üslup ve Kavramları) (Far), Tahran 2015, s. 31.

25 Vahid Ghobadian, a.g.e. s. 45; Kaçar mimarisi üslupları hakkında ayrıca detaylı bilgi için bkz. **Sabkshenâsi-e Me'mâri-e Iran**, Ed. Mohammad Karim Pirnia, Gholamhossein Me'marian (İran Mimarisinin Biçembili-mi) (Far), Tahran 2009, s. 141-149.

26 Vahid Ghobadian, a.g.e. s. 87-88.

27 Vahid Ghobadian, a.g.e. s. 119.

İran'ın farklı şehirlerinde bu dönemlerden kalma çok sayıda eser, Rıza Han'ın veya daha doğrusu Pehlevi hükümetinin hâkimiyete gelmesiyle acımasız bir şekilde tahrip edilerek ortadan kaldırılmıştır. Devrin Fars milliyetçiliğinin şovenist zihniyetiyle yıktırılan bu eserlerin çoğunluğu, Nasireddin Şah ve ondan sonra gelen padişahların döneminde yapılmış olan yapıları kapsamaktadır. Yıktırılan eserlerin çoğunluğu dini işlevi olmayan kamu, köşk ve saray yapılarıdır. Bu yapılar arasında saraylar, bağ köşkleri, şehir kapıları, şehir ölçeğindeki mahalleler ve meydanlar, surlar, devlet binaları gibi eserler yer almaktadır. Kaynaklar bu dönemde yaklaşık 2000 adet yapı ve şehir manzarasının “Kaçarları anımsattığı için” yok edildiğini belirtmektedir.²⁸

Rıza Han'ın İran'ın geçmişi, kimliği ve özellikle Kaçar eserlerine karşı saldırgan tavrı kendi döneminde yaşanan ve Pehlevi sisteminin içinde bulunan kişiler tarafından bile kınanmıştır. Bunların arasında Rıza Han'ın eşi olan Tâc'ül Mulûk Ayrımlu bu tahribat hakkında şunları ifade etmektedir:

*“Erk Meydan'ının alanı Erk Pazarı'nın giriş bölümünden başlamaktaydı. Bu meydan içindeki binaları ile birlikte Baharistan Meydanı'na ve Kamran Mirza İmareti'ne kadar uzanmaktaydı. Rıza şahlık makamına eriştikten sonra bütün bu binaların ve köşkerlerin yıkılmasını ve onların yerine Adalet ve Maliye bakanlıkları binalarıyla bir kaç yeni binanın inşa edilmesini emretti. Baharistan Meydanı'nın kuzeyinde de Feth'ali Şah tarafından yaptırılan köşk kompleksleri vardı. Baharistan Meydanı'nın girişinden başlayan ve diğer ucu Şemiran Kapısı ile Tahran'ın Kuzey Hendeği'ne kadar uzanan çok büyük bir bağ (park) daha vardı. Rıza bütün bunların da yıktırılmasını emretti”.*²⁹

Tacül Mulûk sözlerine devam ederek bu yıkımların nedenini şu şekilde açıklamaktadır:

*“Ben Rıza ile bu nefis binaları yıkmasın diye sürekli tartışıp kavga ediyordum. Ama Rıza diyordu ki: Kaçar hanedanlığını anımsatan her şey yıkılmalıdır ki halkın gözünün önünde olmasın ve onları (Kaçarları) anımsatmasın”.*³⁰

Yahya Dowlatâbâdi (Yahya Devletabadi) kendi kalemiyle yazdığı **Yahya'nın**

28 Ervand Abrahamian, **Tarikh-e Iran-e Modern** (Modern İran'ın Tarihi), Tahran 2010, s. 166.

29 Tajolmoolook Ayramloo, **Khaterat-e Malakeh Tajolmoolook Ayramloo** (Tac'ül Mulûk Ayrımlu Anıları), Tahran 2001, s. 22; Tac'ül Mulûk Ayrımlu Türk asıllı ve Bakü doğumludur. Tajolmoolook Ayramloo, **a.g.e.** s. 22.

30 Tajolmoolook Ayramloo, **a.g.e.** s. 165; Tac'ül Mulûk Ayrımlu'nun babası olan Timur Han Ayrımlu, Kozak ordusunun komutanlarından. Kozak ordusu Kaçar devletinin Rusya'dan anlaşmalı olarak aldığı paralı askerlerden oluşan bir güruhtu. O zamanlar Rıza Han Kozak ordusunda alt rütbeli olan bir askeri. Tezar Rusya ile Bolşevikler arasındaki savaşta Rıza Han, Timur Han'ın hayatını kurtardığı için aralarında yakın arkadaşlık ilişkisi başlamıştır. Timur Han'ın Rıza Han'ın Kozak ordusundaki rütbesinin yükselmesinde doğrudan rolü olmasıyla aralarındaki yakınlık daha da artmış ve ardından Timur Han, Rıza Han'ı kendi kızıyla evlendirmiştir. Tacül Mulûk Rıza Han'ın da ailesinin zamanında Bakü'den Esterabad'a taşındığını söyleyerek Türkçesinin çok iyi olduğunu belirtmiştir. Bkz. Tajolmoolook Ayramloo, **a.g.e.** s. 25-27. Bu bilgiler ışığında Rıza Han'ın kendisinin de Türk olduğu gerçeği açıkça aydınlanmaktadır. Şunu da ifade etmek gerekir ki Rıza Han'ın Türk olmasının pek de önemi yoktur. Zira Rıza Han'ın kendi eliyle uyguladığı Kaçar mimarı eserlerine yönelik yıkımların nedenlerinin başında Pehlevi devletinin Farsçı ve anti-Türk ideolojisi çerçevesinde yürüttüğü politikaların geldiğini söylemek mümkündür.

Hatırâları adlı kitabın IV. cildinde bu yıkımlardan bahsetmektedir. Devletabadi bu yıkımlarla ilgili şunları ifade etmektedir: “*Darbe vasıtasıyla Kaçar devletinin sona ermesinden hemen sonra Kaçar adını taşıyan bütün binalar gece saatlerinde yıktırılmaya başlandı*”.³¹ Mehdigholi Hedayat, **Hatıralar ve Tehlikeler** adlı kitabında yapılan bu tahribatı kınayarak şunları söylemektedir: “*Şehir kapılarını yeni yollar yapılacak diye yıktılar ve bu yıkımlara Avrupalılar bile üzülüyordu*”.³²

Tahrip edilen eserlerin tümünün neler olduğuna dair yeterince bilgi ve belge bulunmamakla birlikte burada sadece konu kapsamı dâhilinde birkaç tanesini sayabilmek mümkündür. Bu yıkımların çoğunun 1926 yılında yani Rıza Han'ın tahta çıkmasıyla birlikte gerçekleştiği görülmektedir.³³ Bunların arasında en başta Tahran şehrinin surları ve 12 kapısı gelmektedir. Bu kapıların isimleri sırasıyla: Yusuf Abad, Devlet, Şemiran, Tavşan Tepe, Dolap, Horasan, Abdül'azim, Gar, Hâni Abad, Gümrük, Kazvin ve Bağşah olarak geçmekteydi.³⁴ Bu kapılar dışında şehir içinde olan meydanların kapıları da yıktırılmıştır. Bu eserlerin çoğunluğu mimari açıdan Avrupa Neo-Klasikliği ve Fransa Barok'u özelliklerini taşıdıkları da, kendi içlerinde Kaçar mimari özelliklerini de barındırdıkları görülmektedir.

3.2. Fars Milliyetçiliği Zihniyetinin Dışavurumu Olarak Şehirlerde Yapılan Kamu Binaları

Birinci Pehlevi dönemi mimarisinde Zerdüş-Ahameniş-Sasani mimari canlandırıcılığı veya Farsça tabiriyle *Me'mari-e Melli (Milli Mimari)* genellikle kamu

31 Yahya Dowlatabâdi, **Hayat-e Yahya**, 4. cilt, Tahran 1983, s. 400; Ahmet Kesrevi'ye göre Yahya Devletabadi (1862-1939) ve babası Bâbi ve meşrutiyet hareketinde etkin rolü olan bir şahsiyettir. Ahmad Kasravi, **Tarikh-e Mashru'e Iran** (İran'ın Meşrutiyet Tarihi), Tahran 1990, s. 291.

32 Mehdigholi Hedayat, **Memories and Dangers** (Khaterar va Khatarat) (Hatıralar ve Tehlikeler) (Far), Tahran 1965, s. 410.

33 Yıkıtılan binalar hakkında herhangi bir özel çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle kaynakların incelenmesiyle Kaçar yapılarını tespit edip bugün ayakta kalmayanlarından bir mimari değerlendirme yapmak gerekli görülmektedir. Aşağıda adı geçen yıktırılmış yapılar sadece Kaçar döneminin en önemli yapılarıdır ve üç referans kitaptan alınmıştır. Bu kitaplarda binaların yıkılıp yıkılmadığı hakkında herhangi bir bilgi verilmemekle birlikte, yıkılan yapıların tespiti bugün ayakta olmamalarından hareketle yapılmıştır. Bu yıkımların çoğunluğu dönemin en önemli iki şehri olan Tahran ve Tebriz'de gerçekleşmiştir. Tahran'da yıktırılan en önemli yapılar yapılaş tarihiyle birlikte sırasıyla şunlardır: Erk Meydanı ve etrafındaki neredeyse bütün yapılar, Gülistan Bağ Hâbgah (yurt) İmareti (1887), Gülistan Bağ Haremhâne İmareti (?), Gülistan Bağ İmareti-i Huruc (1801), Devlet Tekyesi (1873), Bab-ı Hümayun Meydanı ve giriş kapısı (1871), Tophâne Meydanı (1867), Meşk Meydanı ve giriş kapısı, Sipehsalar (Baharistan) İmareti (1874), Mes'udiye bağ ve imareti (1873), Lâlezar bağ ve köşkü (Muhtemelen 1810'lar), Bağşah bağ ve imareti (1882), Kaçar Kasrı (19. Yüzyılın başları), Saltanatabad parkı ve köşkleri (1859), Tavşan Tepe bağının köşkleri ve giriş kapısı (1852), İşretabad bağ ve imareti (1874), Mü'irül Memalik köşkleri (1860'lar), Eminüdevle Parkı imareti (1860'lar). Tebriz'de yıktırılan önemli yapılar arasında ise Bağ-ı Şimal'daki yapıların çoğunluğu söz konusudur. Yapıların yapılaş tarihi tam belli olmamakla birlikte mimari özellikleri dolayısıyla 1850'ler sonrasına ait oldukları yüksek olasılık taşımaktadır. Bunlar arasında İtîzâdiye Köşkü, Bağ-ı Şimal İmareti, Bağ-ı Şimal Giriş Kapısı, Eski İmaret ve Külâh Ferengi İmareti'ni söylemek mümkündür. Yapıların mimarisine hakkında detaylı bilgi için bkz. Amir Bahimasoud, **a.g.e.**, s. 84-177; Yahya Zeka, **Tarikhche-e Sakhtemanha-e Ark-e Saltanati-e Tehran ve Rahnama-e Kakh-e Golestan** (Tahran Erk Saltanat Binalarının Tarihçesi ve Gülistan Köşkü'nün Kılavuzu), Tahran 1970, s. 286-378; Vahid Ghobadian, **a.g.e.**, s. 25-127.

34 Mostafa Kiani, **a.g.e.**, s. 178.

yapılarında gerçekleştirilmiştir. Dönemin kamu yapıları dışında sayıları az olsa da özel binalarda da bu üslubun kullanıldığı görülmektedir. Bu dönemde Milli Üslup dışında Geleneksel Mimari Üslup, Avrupa Neo-Klasik Üslubu ve Modern Üslup'ta inşa edilen yapılar olsa da, konu kapsamına dahil olmadığından bu çalışmada üzerinde durulmamıştır.³⁵ Dönemin Ahemeniş-Sasani mimari canlandırmacılığının dayandığı mimari üslup yukarıda izah edildiği gibi eski Ahemeniş ve Sasani dönemi yapılarında kullanılan mimari biçimler ve süslemelerdir.³⁶ Fakat bu özellikleri Ahemeniş dönemi yapılarında sadece Persepolis kompleksinde ve Sasani dönemi yapılarında ise sadece Tak-i Kisra binasında görmek mümkündür.³⁷ Bu bağlamda, Ahemeniş-Sasani mimari canlandırmacılığının örneklerinin tamamı bu iki eserdir. Ayrıca bu canlandırmacılığın bir mimari kuramsal dayanağı bulunmamakta, tamamen Ernst Herzfeld gibi arkeologların rekonstrüksiyon çizimleri ve kazılarda bulunan kalıntılara dayanmaktadır.³⁸ Bu nedenle ne kadar “Milli Mimari” olduğu kanaatini de sorgulamak gerekmektedir. Kaçar döneminin son yıllarında etkin faaliyet gösteren Zerdüşť yatırımcıların bu canlandırmacılık üslubunun daha olgunlaşmamış şeklini uyguladıkları görülmektedir. Erbâb Keyhüsrev Şâhruh'un aracılığı ile finanse edilen Adrian Zerdüşť Ateşkedesi'nin 1914 yılında Tahran'da kamuya açıldığı bilinmektedir. Persepolis'teki sütun başlıkları ile Palladian balustradlarının taklidinin bir arada uygulanmasının, daha sonraları Pehlevi dönemi ile birlikte “Milli Mimari” olarak da adlandırılacak olan üslubun olgunlaşmamış hali olduğunu söylemek mümkündür (G. 1).

G. 1. (Solda) Adrian Ateşkedesi (1914) Genel Görünüşü ve (Sağda) Cephesinde Kullanılan Furuher Simgesi (Arash Kazemivand Niar) Mimar: Anonim (Vahid Ghobadian, a.g.e)

Ahemeniş-Sâsâni canlandırmacılığına dayalı “Milli Mimari” üslubu adı altında üretilen mimari eserlerin niteliği bazı araştırmacılar tarafından sınıflandırılmıştır. Parviz Rajabi bu canlandırmacılığı “1. Mimari hizmetinde kullanılan Ahemeniş/Sasani mi-

35 Detaylı bilgi için bkz. Vahid Ghobadian, a.g.e., s. 125-199; Amir Banimasoud, a.g.e., s. 190-261; Eskandar Mokhtari Taleghani, **Miras-e Me'mari-e Modern-e Iran** (İran'ın Modern Mimari Mirası), Tahran 2017, s. 63-124; Mostafa Kiani, a.g.e., s. 233-256.

36 Vahid Ghobadian, a.g.e., s. 184; Mostafa Kiani, a.g.e., s. 251.

37 Persepolis kompleksi Farsçada Taht-i Cemşid olarak geçmektedir.

38 Örneğin Avrupa'da klasik mimari canlandırmacılığı veya Neo-Klasik mimari üslubunun dayanağı ayakta olan veya olmayan mimari eserler ile kalıntılar ve bu mimari kalıntıların özelliklerini belgeleyen Vitruvius, Alberti ve Palladio gibi yazarların mimari risale kitaplarıdır.

mari öğeleri 2. Ahemeniş/Sasani mimari öğelerinin hizmetinde olan mimari” olarak iki tarzda açıklamaktadır.³⁹ Mostafa Kiani de “1. Ahemeniş-Sasani mimarisinden esinlenerek yapılan binalar. 2. Ahemeniş-Sasani mimari simge ve öğelerinin belirgin bir şekilde dışa vurulduğu binalar” olarak sınıflar.⁴⁰ Vahid Ghobadian bu binalardaki üslupları şu şekilde iki gruba ayırır: “1. Karma şekilde farklı mimari üslupların bir arada kullanıldığı binalar (Eklektizm) 2. Ahemeniş ve Sasani mimari üsluplarının baskın ve egemen şekilde kullanıldığı binalar”.⁴¹ Amir Banimasoud, bu dönemde Ahemeniş-Sasani canlandırıcılığı tarzıyla yapılan eserleri herhangi bir alt gruba ayırmayarak, “Milli Üslup” olarak nitelendirmektedir.⁴² Bu sınıflandırmalara bakıldığında ilk iki araştırmacının vasıflandırdıkları özellikler farklı cümlelerle olsa da aynı kavrama açıklık getirmektedir. Ghobadian’ın vasıflandırdığı özelliklerin ise kavramsal açıdan açık olmadıkları için yetersiz oldukları söylenebilir. Çünkü Ahemeniş-Sasani mimari canlandırıcılığının yukarıda söylenildiği gibi tam bir kuramsal dayanağı olmadığından hangi koşulda eklektik veya saf sayılabileceğini nitelendirebilecek ölçüt bulunmamaktadır. Daha uygun bir sınıflandırma yapmak gerekirse: “1. Sasani-Ahemeniş mimarisindeki cephe öğelerinin simgesel olarak kullanıldığı binalar. 2. Sasani-Ahemeniş mimarisindeki cephe düzeninin birebir taklit edildiği binalar” şeklinde iki tanım önerilebilir.

Birinci grup yapılar arasına: Birinci Meclis Binası (1934) (G. 2), Posta İdaresi Binası (1928-1934) (G. 3), İran Dış İşleri bakanlığı Köřkü (1933-1939) (G. 4), Firüz Bahram Okulu (1930-1932) (G. 5), Zerdüşťler Ateřkedesi (1934) (G. 6), İranşehir Okulu (1934-1939) (G. 7) ve Antik İran Müzesi Binası (1934-1937) (G. 8) dahil edilebilir.

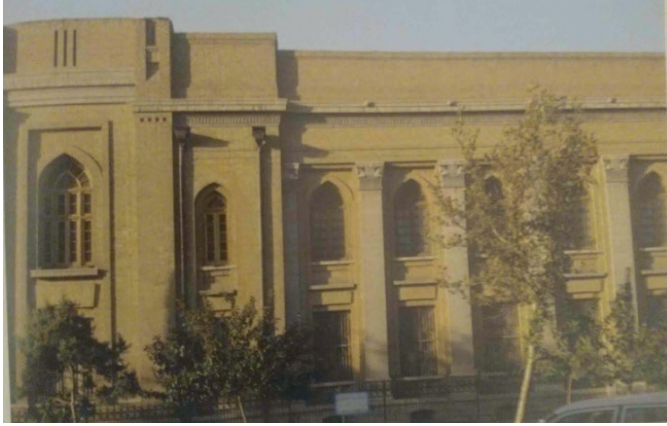
G. 2. Birinci Meclis Binası (1934) Mimar: Kerim Tâhîrzâde (Vahid Ghobadian, a.g.e)

39 Parviz Rajabi, **Me'mari-e Iran Dar Asr-e Pahlavi** (Pehlevi Döneminde İran Mimarisi), Tahran 1976, s. 55.

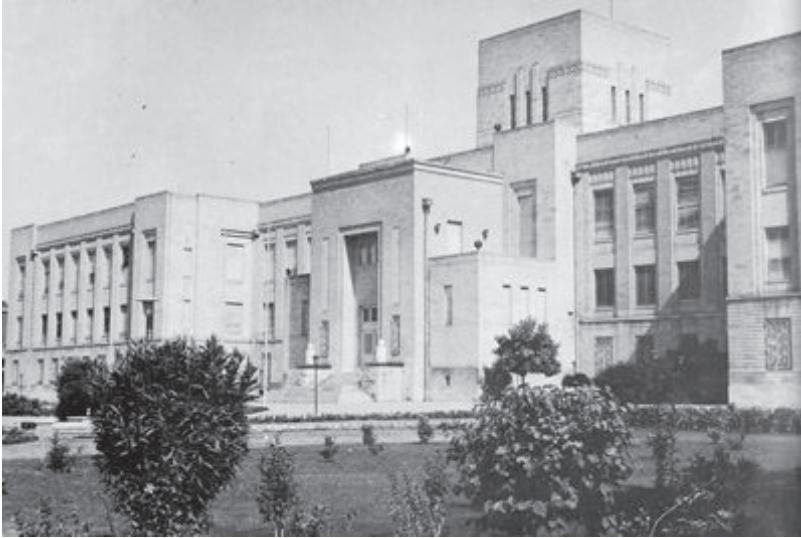
40 Mostafa Kiani, a.g.e., s. 86.

41 Vahid Ghobadian, a.g.e., s. 149-165, 183-198; Ghobadian birinci gruptan eklektik üslup, ikinci gruptan da “Milli Üslup” olarak bahsetmektedir.

42 Amir Banimasoud, a.g.e., s. 193.

G. 3. Posta İdaresi Binası (1928-34) Mimar: Nikolai Markov (Vahid Ghobadian, **a.g.e**)

G. 4. İran Dış İşleri Bakanlığı Köşkü (1933-39) Mimar: Gabiel Guevrekian (Vahid Ghobadian, **a.g.e**)

G. 5. (Solda) Firuz Bahramşah Okulu (1930-32) Genel Görünüşü ve (Sağda) Cephede Kullanılan Furuher Simgesi (Arash Kazemivand Niar) Mimar: Cafer Han Mimarbaşı (Vahid Ghobadian, a.g.e)

G. 6. (Solda) Yazd Zerdüşti Ateşkesesi (1934) Genel Görünüşü ve (Sağda) Cephesinde Kullanılan Furuher Simgesi (Arash Kazemivand Niar) Mimar: Anonim, Cemşid Emanet (Vahid Ghobadian, a.g.e)

G. 7. Yazd İranşehr Okulu (1934-39) (Arash Kazemivand Niar) Mimar: Andre Godard (Vahid Ghobadian, a.g.e)

G. 8. Antik İran Müzesi (1934-37)(Arash Kazemivand Niar) Mimar: Andre Godard (Vahid Ghobadian, a.g.e)

İkinci gruptaki binalar arasında ise: Rıza Şah Hastanesi (1928-1934) (G. 9), Enûşirevan Okulu (1934-1936) (G. 10), Firdevsi'nin Mezarı (1929-1934) (G. 11), Şehrbâni Köşkü (1932-1936) (G. 12), İran Milli Bankası merkez binası (1933-1936) (G. 13), Derbend Karakolu (1936) (G. 14) ve Ferş Binası'nı (1926) (G. 15) saymak mümkündür.⁴³

⁴³ Şehrbâni Köşkü şimdi İran İslam Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı binası olarak kullanılmaktadır.

G. 9. Rıza Şah Hastanesi, Mimar: Kerim Tâhîrzâde (Vahid Ghobadian, a.g.e)

G. 10. Enüşirevan Okulu (1934-36), (Arash Kazemivand Niar) Mimar: Gabiel Guevrekian (Vahid Ghobadian, a.g.e)

G. 11. Firdevsi'nin Mezarı (1929-34) (Arash Kazemivand Niar), Mimar: Kerim Tâhîrzâde (Vahid Ghobadian, a.g.e)

G. 12. (Solda) Şehrbâni Kōşkū (1932-36) (Şimdi Dış İşleri Bakanlığı Binası) Giriş Bölümü Görünüşü ve (Sağda) Cephesinde Kullanılan Furuher Simgesi (Arash Kazemivand Niar), Mimar: Gabel Guevrekian (Vahid Ghobadian, a.g.e)

G. 13. (Solda) İran Milli Bankası Merkez Şubesi (1933-36) Genel Görünüşü ve (Solda) Cephesinde Kullanılan Furuher Simgesi (Arash Kazemivand Niar), Mimar: Heinrich (Vahid Ghobadian, a.g.e)

G. 14. Derbend Karakolu (1936) Giriş Bölümü Görünüşü ve Cephedeki Furuher Simgesi (Arash Kazemivand Niar) Mimar: Anonim

G. 15. Ferş (Halı) Binası (1926) (Vahid Ghobadian, a.g.e), Mimar: Anonim

Bu binalar, cephe süslemesi dışında işlevsellik ve genel mimari kütle açısından döneminin Almanya Weimar-Nazi ve İtalya Faşist mimarisi ile büyük benzerlik göstermektedirler.⁴⁴ Bu yapıların genel mimari özelliklerini aşağıdaki başlıklarla özetlemek mümkündür :

1. Platform üzerinde yapılan yüksek binalar
2. Cephe süslemelerinde Ahameniş ve Sasani mimari süs elemanlarının kullanımı
3. Zerdüş Tanrısı (Furuher) simgesinin kullanılması (hepsinde değil)
4. Dışa dönüklülük
5. Simetrik cephe düzeni ve merkez aksta giriş bölümünün konumlandırılması
6. Simetrik plan
7. Giriş bölümünde geniş peristiller, yüksek sütunlar ve geniş giriş merdivenleri
8. Ahameniş ve Sasani heykel ve kabartmalarının kullanılması
9. Yarım daire, sivri ve eliptik kemer düzeni
10. Geniş ve süreklilik gösteren ufuk çizgisi ve alınlığın bina boyunca devamlılığı
11. Cephede taş ve tuğla malzemesinin kullanımı
12. Kıрма ve eğik çatı biçimleri

Sonuç

1926 yılında Rıza Han'ın tahta çıkmasıyla birlikte İran'da kurulan Pehlevi devletinde, yeni İran ulus-devlet inşasına yönelik ciddi girişimlerde bulunulmuştur. Bu girişimlerdeki değerler sisteminin kuramcılar tarafından uygulanan politikalar neticesinde, İran'da yeni kurulmakta olan ulus-devlet sınırları içerisinde olan halkın belleği, tarihsel kimliği ve görüntüsü sistematik bir şekilde değiştirilmiş, çevresindeki komşu ülkeleri ile iletişim bağları koparılarak "bölgenin ötekisi" haline gelmiştir. Bu ötekileştirme ve bellek yıkımı bütün sahalarda olduğu gibi, mimaride de kendini göstermektedir. Bu dönemde uygulanmaya başlanan İran'ın İslamiyet öncesi münferit Ahameniş-Sasani mimari yapılarındaki unsurlarının canlandırıcılığı, bu dönemden önceki Kaçar devrinin binalarının yıkıtılması ile gerçekleştirilmiştir. Canlandırıcılık olgusu o devirde inşa edilmekte olan diğer ulus-devletlerde olduğu gibi normal görünse de, sorun canlandırılan mimari üslubun niteliğidir. Öyle ki İran'da İslamiyet sonrası Selçuklular ile başlayan ve Kaçarlara kadar devam eden bir mimari gelenek söz konusuysen, bu dönemde bütün bu mimari devirler yok sayılarak, halka, halkın inancına, kültürüne ve belleğine yabancı, çoktan unutulmuş tarihi bir dönemden devşirilmiş bir üslubun yapay canlandırılması söz konusu olmuştur. Canlandırılan mimari üslupta daha yakın ve içinde yaşanılan kültüre yani Selçuklu, Timurlu, Safevi ve Kaçar dönemlerine ait mimari özellikler dışlanmıştır. Görünen o ki Birinci Pehlevi saltanatının kuruluş felsefesi açısından İran'ın son bin yılı görmezden gelinerek, mimari kimlik âmirâne bir şekilde değiştirilmeye çalışılmıştır.

⁴⁴ Bu esinlenmenin en önemli nedenlerinden biri de, bu dönemde çok sayıda Alman mühendis ve şirketlerinin gösterdiği etkin faaliyetlerdir. Bkz. Banimasoud, a.g.e., s. 201.

Kaynakça/References

- ABRAHAMIAN, Ervand, **Tarikh-e Iran-e Modern (Modern İnan'ın Tarihi)** (Far.), Nashr-e Ney, Tahran 2010.
- ALIZADEH, Mohammad Ali, "Naghsh-e Egtesadi va Siyasi-e Jame-ye Zartoshtian Dar Tahavvolat-e Doran-e Mashrouteh Ta Pahlavi-e Avval" (Meşrutiyet Devrinden Birinci Pehlevi'ye Kadar Zerdüştlüler Cami'ası'nın İktisâdi ve Siyasi Rolü) (Far.), **Pajooheshname-e Tarikh Dergisi**, 2. Dönem, S. 6, Tahran 2009, s. 1-23.
- AMINI, Touraj, **The Reciprocal Discourses of The Iranian Religious Minorities and The Constitutional Revolution of 1906-1911**, (Far.), Ketap Crop Yayınları, Los Angeles 2008.
- ASHIDARI, Jahangir, **History of Pahlavi and Zoroastrians (Pehlevi Tarihi ve Zedüştlüler)** (Far.), C. 1, Hookht Monthly, Tahran 1976.
- AYRUMLU, Tacümlülük, **Khaterat-e Malakeh Tajolmolook Ayramloo (Tacümlülük Ayrımlu Anıları)** (Far.), 2. Baskı, Nashr-e Beh Afarin, Tahran 2001.
- BAHROLOLUMI, Hossein, **Karname-e Anjoman-e Asar-e Melli Ez Ağâz Ta 2535 Şâhenşâhi 1311** (Başlangıçtan 2535 Şâhenşâhi'ye (yılına) Kadar Milli Eserler Kurulu'nun Karnesi), Selsele Entesharat-e Anjoman-e Asar-e Melli, Tahran 1976.
- BANIMASOUD, Amir, **Me'mari-e Mo'aser-e İnan** (İnan Çağdaş Mimarisi), Honar-e Me'mari Yayınları, Tahran 2015.
- BLENCH, R. M, **Archaeology and Language: Methods and Issues**. A Companion To Archaeology, London 2004.
- BUDIL, Ivo, **Arthur Gobineau and Greece. A View of a Man of Letters and Diplomat**, Prague Papers on the History of International Relations, Prague 2008.
- COMTE DE GOBINEAU, Arthur, **The Inequality of Human Races**. GP Putnam's Sons, 1915.
- DELDAM, Eskandar, **Zendegi'e Por Majera'e Reza Khan** (Rıza Han'ın Macera Dolu Yaşamı), Nashr-e Gholfam, Tahran 1992.
- DOWLATABÂDI, Yahya, **Hayat-e Yahya (Yahya'nın Hayâtı)**, 4. cilt, Entesharat-e Attar, Tahran 1983.
- D'SOUZA, D, "Is Racism a Western Idea?" **The American Scholar**, Vol. 64, No.4, Washington D. C., Autumn 1995, pp. 517-539.
- Ernst Herzfeld and The Development of Near Eastern Studies, 1900-1950**. Eds. Ann Clyburn Gunter, Stefan R. Hauser, Brill 2005.
- GHOBADIAN, Vahid, **Styles & Concepts in Iranian Contemporary Architecture** (İnan Çağdaş Mimarisi'nin Üslup ve Kavramları), 3. Baskı, Elm-e Me'mar Yayınları, Tahran 2015.
- GODARD, A, **L'art de l'İnan** (Vol. 1). Arthaud 1962.
- GODARD, A, **Athar-e İnan 1-2** (Far.), Astan-e Ghods-e Razavi Yayınları, Mashhad 1992.
- GODARD, A, **Athar-e İnan 3-4** (Far.), Astan-e Ghods-e Razavi Yayınları, Mashhad 1992.
- HADJI AKBARI, Mojgan, "Vâkâvi-e Naghsh-e Zartoshtian Dar Egtesâd-e Dore-e Qâjâriye Bâ Tâ'kid Bar Tejaratkhaneha-e Zartoshti" (Zerdüşti Ticaret Şirketleri Önderliğinde Zerdüştlülerin Kaçar Dönemi Ekonomisine Etkilerinin İrdelenmesi) (Far.), **Tarikh-e Nev Dergisi**, S. 11, s. 2-28, 2015.
- HEDAYAT, Mehdiğholi, **Memories and Dangers (Khaterar va Khatarat)** (Hatıralar ve Tehlike-ler) (Far.), Zavar Publications, Tahran 1965.

- HEIDARI, Asghar, “Karname-e Arthur Upham Pope, Iran Shenaseh-e Amrikâ’i” (Amerikalı İraşinas, Arthur Upham Pope’un Karnesi), **Panezdah-e Khordad Üç Aylık Dergi**, S. 28, Tahran 2011.
- KASRAVI, Ahmad, **Tarikh-e Mashrute-e Iran** (İran’ın Meşrutiyet Tarihi) (Far.), 15. baskı, Amir Kabir, Tahran 1990.
- KIANI, Mostafa, **Me’mari-e Dowre-e Avval-e Pahlavi** (Birinci Pehlvi Devri Mimarisi) (Far.), 3. Baskı, Nashr-e Shahr Yayınları, Tahran 2014.
- MALCOLM, J, **The History of Persia, From The Most Early Period to The Present Time: Containing an Account of The Religion, Government, Usages and Character of The Inhabitants of That Kingdom**, Vol. 1& 2, J. Murray, Oriental Institute Library, Oxford University, London 1952.
- MAHMOUD, Mahmoud, **Tarikh-e Ravabet-e Siyasi-e Iran Va İngiliz** (İran İle İngiltere Arasındaki Siyasi İlişkiler Tarihi), 8 cilt, (Far.), Eqbal Yayınları, Tahran 1974.
- MOKHTARI TALEGHANI, Eskandar, **Miras-e Me’mari-e Modern-e Iran** (İran’ın Modern Mimarisi Mirası), 2. baskı, Daftar-e Pajouhesh’ha-e Farhangi, Tahran 2017.
- MEHDIZADEH, Sara; HANACHEE, Pirooz, “The Role of Western Archaeologists and Architects in Restoration of Historical Buildings during the Pahlavi Era, Iran (1925-1979)” (Far.), **Honar-Ha-Ye-Ziba-Memari-Va-Shahrsazi Dergisi**, S. 3, Tahran 2016, s. 5-14.
- PALSETIA, J. S, **The Parsis of India: Preservation of Identity in Bombay City**, Vol. 17, Brill, Leiden, Boston, Köln 2001.
- RAJABI, Parviz, **Me’mari-e Iran Dar Asr-e Pahlavi** (Pehlvi Döneminde İran Mimarisi) (Far.), Daneshgah-e Melli-e Iran, Tahran 1976.
- Sabkshenâsi-e Me’mâri-e Iran** (İran Mimarisinin Biçembilimi) (Far.), Ed. Mohammad Karim Pirnia, Gholamhossein Me’marian, Nashr-e Soroush-e Danesh, Tahran 2009.
- SHAHBAZI, Abdollah, (2000). “İranoloji, Ari’cilik ve Tarih Yazımı”, (söyleşi), **Entekhab Gazetesi**, Sayı: 17 ve 21, Nisan 2000 (Farvardin 1379), Tahran 2000.
- SHAHBAZI, Abdollah, **Zohoor ve Soghoot-e Saltanat-e Pahlavi: Khaterar-e Arteshbod Fardoust** (Pehlvi Saltanatı’nın Ortaya Çıkışı ve Düşüşü: Mareşal Fardoust’un Anıları) (Far.), C. 1, Entesharat-e Ettela’at, Tahran 2008.
- SHAHBAZI, Abdollah, **Zohoor ve Soghoot-e Saltanat-e Pahlavi** (Pehlvi Saltanatı’nın Ortaya Çıkışı ve Düşüşü) (Far.), C. 2, Entesharat-e Ettela’at, Tahran 2007.
- SÜMER, Faruk. “Kaçarlar”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 24, Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, s. 51.
- The Variegated Plumage: Encounters With Indian Philosophy (A Commemoration Volume in Honour of Pandit Jankinath Kaul ‘Kamal’)**, Edited by N. B. Patil and Mrinal Kaul Martand, Motilal Banarsidass Publishers, Delhi 2003.
- ZEKA, Yahya, **Tarikhche-e Sakhtemanha-e Ark-e Saltanati-e Tehran ve Rahnama-e Kakh-e Golestan** (Tahran Erk Saltanat Binalarının Tarihçesi ve Gülistan Köşkü’nün Kılavuzu) (Far.), Milli Encümen Eserleri, Tahran 1970.